

ARHITEKTONSKI RAZVOJ KRŠANA

Marijan BRADANOVIĆ

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti, HR-51 000 Rijeka, Trg I. Klobučarića 1
e-mail: mbradanovic@ffri.hr

IZVLEČEK

V prispjevku je preko komparativne analize postojećega stanja, arhivskih grafičnih virov in analogij opisan izgled gradu v Kršanu kot eno od najbolj ohranjenih utrjenih naselij izrazito kontinentalnega tipa v vzhodni Istri. Poudarek je namenjen opisu izgleda naselja v obdobju poznega srednjega veka in renesanse, ko se je prostorsko razvilo v obsegu, ki je ostal nespremenjen do danes. Posebna pozornost je namenjena izginulim, a z arhivskimi viri in terenskimi preostanki potrjenim, kasneje spremenjenim in nepristopnim detajlom fevadalčeve rezidence, ter izvornemu izgledu stavbnega tkiva pod gradom. Prostorska zasnova in arhitekturno oblikovanje gradu v Kršanu se vzporeja s primeri iz bližnje okolice, znotraj katere je naselje v zgodovini delovalo, posebej v kontekstu izraženih podobnosti kontinentalnega modela gradnje in urbanizacije, ter z razlikami in nekaterimi podobnostmi v primerjavi s sosednjim področjem Beneške Republike.

Ključne besede: Istra, Kršan, grad, arhitektura, urbanizem

SVILUPPO EDILIZIO DI KRŠAN

SINTESI

L'articolo presenta un'analisi comparata della situazione attuale, delle fonti grafiche d'archivio e delle analogie, accompagnata dalla descrizione del castello a Kršan quale uno dei villaggi fortificati di tipo spiccatamente continentale che si sono conservati meglio nell'Istria orientale. L'attenzione si concentra sulla descrizione del villaggio nel periodo del tardo Medioevo e del Rinascimento, quando cominciò a coprire una superficie sempre più vasta, rimasta intatta fino ai giorni nostri. L'autore si concentra particolarmente su alcuni dettagli scomparsi della residenza del feudatario. La loro esistenza è confermata da alcune fonti di archivio, dall'osservazione in loco dei resti e dalla struttura originaria delle costruzioni sotto il castello. L'ideazione dello spazio occupato e la realizzazione architettonica del castello di Kršan è in linea con gli esempi delle zone limitrofe, all'interno delle quali si sviluppavano i villaggi in passato soprattutto nel contesto delle similitudini con il modello continentale di costruzione e urbanizzazione e delle similitudini e differenze nei confronti con la zona vicina della Repubblica di Venezia.

Parole chiave: Istria, Kršan, castello, architettura, urbanizzazione

OKOLICA, POLOŽAJ, IZGLED I URBANISTIČKI
ODNOSI POJEDINIH DIJELOVA NASELJA

Kaštel Kršan smješten je na jednoj od uzvisina iznad Čepićkoga polja, nekoć istoimenoga jezera.¹ Usprkos relativnoj pristupačnosti i blizini ceste Pazin-Vozilici njegove su vizure i danas dobrim dijelom sačuvane. Neposrednim okolišem kaštela prostiru se pašnjaci i slikovite krške stijene, formirane drevnim vodotocima. Kako Kršan nije poput Momjana ili obližnjega Boljuna, smješten na usamljenoj, dominantnoj uzvisini, njegovu je mikrolokaciju vjerojatno, prvenstveno uvjetovala, za obranu pogodna konfiguracija visokoga stijenja, okruženoga vrtačama i vododerinama. I obilje vode moralo je odigrati važnu ulogu. Depresije su tvorile prirodni obrambeni rov uokolo stijena, nad kojima je podignuta utvrđena plemićka rezidencija. U širem smislu, smještaj Kršana treba promatrati unutar niza sličnih utvrđenih naselja i usamljenih plemićkih dvoraca, posijanih uzduž nekadašnjega sliva rijeke Raše, sa zadatkom kontrole komunikacija u dolinama. U užem, u kontekstu kontrole putova podno zapadnih obronaka Učke, kako onih preko prijevoja, tako i onih u neposrednom zaleđu još od razdoblja pretpovijesti ključne luke u Plominskom zaljevu. Nadalje, šumarstva, stočarstva i ratarstva na plodnim padinama, kao i korištenja vodotoka, priobalja, te šireg močvarnog područja tadašnjega gornjega toka rijeke Raše i Čepićkoga jezera, koje je, usprkos svoje zloglasne malarčnosti, pružalo odlične uvjete za poljodjelstvo, podizanje vodenica, ribolov, i lov. Kao najbliži pandan uloži Kršana nameće se, ne toliko bliži Čepić, koliko Kožljak, koji se izdizao nad suprotnom, istočnom obalom Čepićkoga jezera. Za ilustraciju povijesnoga izgleda područja, prije isušivanja Čepićkoga jezera, u razdoblju između dva svjetska rata, prostiranja šuma, pašnjaka, poljodjelskih kultura, trstika i smještaja vodenica, dobro može poslužiti priloženi segment inače vrlo dugačke karte sliva rijeke Raše iz 1771. godine. Slabo poznata karta dokazuje još ranije melioracijske težnje a čuva se u Kartografskoj zbirci Državnoga arhiva u Rijeci. Izradio ju je Gasparo di Penko, kojega vjerojatno možemo poistovjetiti s von Penkom ili von Benkom (kako se pogrešno navodi u literaturi), autorom pet godina kasnije datiranoga, akvareliranoga crteža plana grada i luke Rijeke. Tehnika crteža je vrlo slična, iako se radi o različitim mjerilima, dok se izgled slova čak i podudara. Kršansku je kartu kao Penkov nadređeni potpisao i inženjer Gajetano de John. Na njoj su ucrtani brojni mlinovi (DAR, 1; usp. Ekl, 1994, 170–171 (plan Rijeke, 1776. godine)). Valvasor ističe da je "Kršanska i šumberska zemlja bogata snopljem i groždem te mnogo rodi žitom i vinom", dok je

susjedna čepićka zemlja "...obdarena s mnogo dobra vina, žita ali i s mnogo sijena. Tamo knezovi Auersperg uzgajaju kobile. Tu ima i mnogo šuma, divljači i ptica, a osobito mnogo fazana. Ali zrak toga kraja prilično je daleko od toga da bude zdrav, jer preblizu toj zemlji leži jezero. Nadalje, "...I oko Kršana nalazi se prilično mnogo vinograda koji daju vino koje je dobro i zdravo, a nije prejako." O Raši: "...Rijeka Raša teče iz Čepićkog jezera pa ide prema moru. Ona nosi svakojake ribe, a na njoj je i mnogo mlinova" (Sušić, 1970, 118, 120).

Gotovo u potpunosti sačuvana je srednjovjekovna organizacija kršanskoga okolnoga prostora, šuma i pašnjaka s crkvom sv. Jakova podno kaštela i starim, kolnim, djelomično oploćenim pristupnim putem, kojega danas skriva tratina i sloj zemlje. Put koji je na prvoj austrijskoj izmjeri označen brojevima 2281 i 2282, nazire se i na terenu, podno poklonca na ulazu u Kršan i nove ceste koja ga je presjekla (AST, 1). Kod Valvasora, Kršan je slično kao i sada, bio okružen livadama, pašnjacima i voćnjacima a podno sjevernih zidina nalazio se i ograđeni vrt, čiji se ostaci i danas dobro raspoznaju (Valvasor, 1689, XI, 301, list 107).

Nadomak Kršana i pokraj staroga puta prema crkvi sv. Jakova, nalaze se ostaci pravokutne gradnje, presvođene bačvastim svodom, dimenzija 4,50 x 3,50 m. Građena je s malo žbuke, neuslojenim lomljenjem i masivnim ugaonim blokovima. Ima segmentno lučeni ulaz, formiran u građi zida a unutrašnjost njoj proviđaju poput strijelnica uski prozori, par uz vrata na pročelju, te po jedan na začelju i sjevernom zidu. Vjerojatno je u pitanju poljsko sklonište, možda i stražarnica, iz razdoblja Uskočkih ratova. Konzervatorski tim koji ju je s namjerom popravka pohodio polovicom prošloga stoljeća, pretpostavljao je da se radi o ruševini romaničke crkve, no ništa danas vidljivo na terenu ne upućuje na takav zaključak (Usp. KZR, 1).²

Uokolo crkve sv. Jakova, smještene na padini oko pola kilometra sjeverno od grada, danas se prostire groblje. B. Fučić je prilikom svojeg glasovitog rekonosciranja spomenika istočne Istre, zide crkve zatekao dobrim dijelom ogoljeno od žbuke, premazano samo tankim slojem vapnenoga naliča, pa je opisao njezin građevni razvoj, počevši od gotičke faze i zaključivši s obnovom zdanja, nadogradnjom perimetralnih zidova i prigradnjom sakristije, natpisom na pročelju datiranima u 1814. godinu. Danas je crkva grubo prežbukana i ne naslućuje se građa njezinoga zida, pa se moramo osloniti na Fučićev opis (Fučić, 1953, 92). Pažnju nam, stoga, više privlači njezina unutrašnjost. Ondje je početkom devedesetih godina prošloga stoljeća, pod tankim slojevima vapnenih naliča otkriven glagoljski natpis iz 1593. godine, očito spomen na popravak izveden koncem XVI. stoljeća. Natpis

1 O isušivanju Čepićkoga jezera vidi: Milevoj, 1987, 99–104. Usp. Božičević, 2005, 155–156.

2 Gradnja je dosta nalik mletačkim stražarnicama podizanim na krčkim visovima u doba Uskočkoga rata. S njih se vizualno kontrolirao Vinodolski kanal.



Sl. 1: Pianta del Fiume Arsa in Istria, G. di Penko, 1771. godine, detalj s Kršanom i obalom Čepićkoga jezera (Državni arhiv u Rijeci).

Fig. 1: Pianta del Fiume Arsa in Istria, G. di Penko, year 1771, detail with Kršan and the coast of Čepićko lake (National Archives, Rijeka).

potpuno korespondira s nalazima oslikanih posvetnih križeva, djelomično vidljivima na istom sloju naliča. Iz vremena renesanse je škropionica, ukrašena dijamantnim nizom i zvono koje se danas nalazi u zbirci Gradskog muzeja u Pazinu, glagoljskom datacijom datirano u 1542. a rimskim brojkama u 1541. godinu (Fučić, 1982, 225). U podnici, među povlaštenim ukopima mjesnih uglednika, župana i sudaca, koji su se ondje, sudeći prema sadržaju rustično klesanih natpisa nadgrobnih ploča, odreda stali ukapati tek u kasnom XVII. i XVIII. stoljeću, posebno istaknuto, središnje mjesto, zauzima štitom i kićenom kacigom reljefno ukrašena ploča, koju obrubljuje natpis vješto uklesan goticom. U polju štita i povrh kacige ponavlja se motiv strelice iz grba kršanske gospode. Rubovima ploče teče standardni sepulkralni natpis koji spominje pokojnika iz roda kršanskoga plemstva a datiran je u 1415. godinu.³ Pred ulazom u kaštel nalazi se kasnobarokni poklonac. Idealnu sliku povijesnoga krajolika donekle remeti današnja prilazna cesta, novovjeka komunikacija trasirana u XIX. stoljeću, na kojoj se smjestilo svega par stambenih novogradnji.

Povijesnom cjelinom topografski i danas dominira

nekadašnji plemićki kaštel, smješten u jugoistočnom dijelu izdignutog, južnog dijela povijesnoga naselja. Usporedba sadašnjega stanja na terenu i povijesnih ilustracija, otkriva nam tipični izgled sukcesivno dograđivane kontinentalne, utvrđene feudalne rezidencije, čiji se tlocrt prilagođavao stijenama ponad kojih se uzdizao. U zenitu svoje klasične, izrazito fortifikacijske faze XVI. stoljeća, sastojao se iz ulaznoga trakta, iznad kojega se uzdizala obrambena kula, najjačega *donjona* ili utočišne kule, te još dviju kula koje su branile južne uglove utvrđenja, zatim zida koje ih je međusobno povezivalo, palasa ili kaštelanove rezidencije i dvorišta.

Dok je utočišna kula, zbog svoje nepristupačnosti, ostala gotovo intaktno sačuvana u oblicima iz razdoblja zreloga i kasnoga srednjovjekovlja, preostali su dijelovi fortifikacija pretrpjeli opsežne adaptacije, nadogradnje i pregradnje, pa i rušenja. Ne smiju se zaboraviti ni oštećenja koja je kaštel pretrpio u habsburško-mletačkom ratovanju početkom XVII. stoljeća. U potpunosti nedostaje jedino krajnji zapadni dio kaštela (vjerojatno kula), koji se nalazio na mjestu današnje betonirane površine, između župne crkve i sadašnjega zapadnoga ruba ka-

³ anno · domini. / M · C · C · C · C · XV. obiit nobilis / vir julianus (?) / ... charsani hic sepultus (prema Fučiću). Fučić pokojnikovo ime razrješava kao Julije, što se ponavlja u nizu kasnijih publikacija a naknadno se predlaže i inačica Tullije. Ime s izlidanoga natpisa predlažem pročitati kao Ivana (Iohannes), čime ga možemo povezati s istoimenim članom obitelji koji je prema De Franceschiju živio od 1360. do 1412. Kao prinos nekoj budućoj sintezi istarskih klesarskih radionica važno je istaknuti da je reljef vrlo blizak onima koji se izdižu nad portalom pazinskoga kaštela. Usp. Fučić, 1953, 92; De Franceschi, 1936, 222 i popratna stranica s rodoslovljem.



Sl. 2: Kršan i crkva sv. Jakova podno naselja 1821. godine (Archivio di Stato di Trieste).

Fig. 2: Kršan and the church of St. James at the bottom of the settlement in the year 1821 (Archivio di Stato di Trieste).

štela. Vjerojatno je potpuno srušen još u XIX. stoljeću, negdje ubrzo po izradi prvog austrijskog katastra i u vrijeme uspostave novoga, reprezentativnoga zapadnoga ulaza u kaštel iz pravca crkve a već je kod Valvasora bio prikazan u izrazito ruševnom stanju (Valvasor, 1689, XI, 301, list 107).⁴ Zapadnije se na strukturu utvrđenoga dvorca, u povišenom, južnom dijelu naselja nadovezuje župna crkva, dvobrodna građevina nastala barokizacijom ranije, vjerojatno gotičke jezgre, koja se dijelom odvijala i proširenjem na štetu kršanskih fortifikacija.

Povijesnoj cjelini Kršana iznimnu kvalitetu pridodaje izvrsno sačuvano podgrađe, koje se donjim dijelom utvrđenoga naselja spušta prema sjeveru.⁵ Oskudne prilike kršanskoga novog vijeka uvjetovale su relativno dobru

sačuvanost njegove rane faze. Očito je da kasnije nije bilo ni sredstava ni potrebe za radikalna rušenja skromnih, izvornih prizemnica i katnica ili novogradnje, pa su se mahom odvijale adaptacije i nadogradnje. Iz brojnih detalja najstarijih kuća, može se iščitati njihov renesansni postanak, pa možemo zaključiti da su se u tom razdoblju, prvotne drvene nastambe stale sustavnije mijenjati s kamenima. Iako su primarne renesansne profilacije u podgrađu relativno rustične, ne treba podcjenjivati urbanističku zamisao, koja u formiranju kućnih nizova podsjeća na svojevrstu rustificiranu, sjevernjačku inačicu Svetvinčenta, mada su međusobni odnosi kaštela i podgrađa sasvim različiti, prvenstveno zbog nizinskoga položaja potonjega primjera, koji je renesansnom graditelju nesmetano omogućio razvijanje slike idealnoga grada. Kršanski kućni nizovi najprije su se formirali na otvorenom prostoru poljane ispod plemićke rezidencije a zatim, intenzivnije, vjerojatno tek nakon razdoblja Uskočkih ratova i uz zidine.⁶ Topografski oni paralelno prate slojnice zemljišta, umjesto da se okomito spuštaju niz padine, kao što je to čest slučaj u podgrađima kaštela unutrašnje Istre. Kućni nizovi nisu, kao što je to ponegdje bio slučaj, predstavljali supstitut gradskim zidinama, mada je dio prigradnji poput lože i nekoliko kuća na suprotnom, zapadnom rubu naselja, već u doba renesanse iskoristio pogodnost postojanja zidina, koristeći ih kao svoja začelja.⁷ Ratna je opasnost uvjetovala brzu izgradnju novoga obrambenoga prstena oko cjelokupnoga podgrađa, opremljenoga stražarskim ophodom i puškarnicama. Početak izgradnje vjerojatno se može datirati u prvu polovicu XVI. stoljeća. U to doba, ubrzano utvrđivanje podgrađa ponajviše diktiraju vijesti o prodorima Turaka a kasnije i mletačko-austrijsko suparništvo. Pojavu dodatnih, niskih obrambenih prstena, uvjetuje i širenje vatrenoga oružja. U podgrađu se, zlu ne trebalo, moglo uzbjeći primiti i seosko stanovništvo okolnih područja, skupa s njegovom stokom. Nadogradnje, izgradnje ili rekonstrukcije XVII., XVIII. i ranog XIX. stoljeća, uglavnom skladno nadopunjuju prvotnu sliku kršanskoga suburbija. Primjenom tradicionalnih materijala i oblikovanja, u ambijent se uklapa čak i škola izgrađena u doba kasne Austrije. Ipak urbanistički promatrano, kršanska škola je visinom i zasjedanjem na izvorno glavno stjecište podgrađa, na mjestu ladonje, između ulaza u podgrađe, kašće s ložom te ulaza u utvrđeni dvorac, ipak narušila idealnu povijesnu sliku.

4 Na prvom austrijskom katastru još je u jugozapadnom dijelu kaštela postojao istak, koji se protezao i na unutarnji prostor sadašnjih ruševnih ostataka kuhinje s velikim ložištem u dvorištu kaštela. Usp. AST, 1.

5 Kod sličnih, preostalih kaštela, upravo su podgrađa pometena novogradnjama kasnog XIX. stoljeća, ponegdje i samo zato da se "raščisti" okoliš samoga kaštela, koji je smatran jedinim "pravim" spomenikom, no upravo u unutrašnjoj Istri, zbog njezine depopulacije, dosta ih je i preostalo.

6 Kod Valvasora su kršanske zidine uglavnom još bile slobodne od prigradnji i tek je nekoliko najmanjih kuća bilo uz njih prislonjeno ili položeno u neposrednoj blizini.

7 Npr. u podgrađu obližnjega Žminja ili u Belom na otoku Cresu te Dobrinju na Krku.



Sl. 3: Schloss und Marckt Kerschlan (Valvasor, 1689).

Fig. 3: Schloss und Marckt Kerschlan (The Castle and Market of Kršan) (Valvasor, 1689).

UTVRĐENA PLEMIČKA REZIDENCIJA

Put opločen "na nož" slaganim, priklesanim lomljenjem, iz pravca glavnih gradskih vrata vodi do glavnog ulaza u utvrđenu feudalčevu rezidenciju. Izvorno se nad ulazom vjerojatno uzdizala prohodna kula. Ispred njega nalazilo se niže predziđe dokumentirano kod Valvasora, čiji su preostaci možda sačuvani u ogradi i podzidu prilaznoga puta prema ulazu u utvrđenu plemićku rezidenciju.⁸ Među danas vidljivim otvorima na sjevernom pročelju, najstariji je jedan pravokutni, horizontalno položeni otvor za vatreno oružje, još na kasnogotički način skošenih bridova okvira, smješten u nižoj zoni ziđa, zapadnoga krila ulaznog dijela. Upravo ta puškarica, uz još jednu, nasuprotnu, smještenu na istočnom dijelu pročelja ulazne prohodne kule, prikazana je kod Valvasora (Valvasor, 1689, XI, 301, list 107). Druga danas nije vidljiva, ali vjerojatno bi se pojavila po uklanjanju žbuke sa pročelja. U višoj zoni prvoga kata, nalazi se par jednostavnih pravokutnih prozora obrubljenih kamenim gredama. U visini završnoga, drugoga

kata, nižu se tri velika prozora, ukrašena plitkim povijanim konzolama i vijencima kasnobaroknoga oblikovanja. Prva su dva, skupa sa sasvim sigurno još novijim, jednostavnije profiliranim vratima koja izlaze na balkon, gušće položena, a njihov se raspored izrazito podudara s trima većim, polukružno zaključenim otvorima, prikazanim kod Valvasora. Takvi prozori kakvi su nam dokumentirani kod Valvasora, sigurno nisu imali veze s fortifikacijskom funkcijom, no nisu bili neuobičajeni u višim etažama, tj. u stambenim dijelovima, kasnosrednjovjekovnih kula kaštela. Danas nije moguće egzaktno utvrditi njihov izvorni izgled i dimenzije, jer se na njihovom mjestu sada nalaze veći pravokutni otvori. Ipak, dimenzijama ovih otvora može odgovarati luk renesansne monofore koji je sekundarno uzidan u nasuprotnu, jugoistočnu kulu kaštela.⁹ Zanimljivi su, za svoju sadašnju funkciju predimenzionirani, trostruki konzolni nosači balkona, koji sasvim podsjećaju na konzole berteski, poput one sačuvane nad pičanskim glavnim vratima ili, još više, one smještene uz polukružnu kulu, na istočnoj strani pazinskoga kaštela. Kroz

8 Sličan barbakan ispred ulaza u grad Valvasorov crtač dokumentira kod Kastva i nedalekoga Brseča a u potpunosti su slučaju i na terenu sačuvani njegovi preostaci. Na žalost, preostale su kule kršanskoga plemićkoga kaštela i danas ruševne, kao što je to bio slučaj i u drugoj polovici XVII. stoljeća.

9 Usporedbe radi, jugoistočna kasnogotička kula krčkoga kaštela dijelom je bila raščlanjena kićenim monoforama a kula omišaljskoga kaštela imala je reprezentativnu biforu. Sudeći prema sadašnjim perforacijama zidnoga plašta i Valvasorovom prikazu, slične je otvore u gornjim etažama mogao imati obližnji kaštel Posrt ili Šabec pokraj Belaja.



Sl. 4: Sjeverno pročelje utvrđene plemićke rezidencije (foto: D. Krizmanić).

Fig. 4: Northern façade of the fortified residence of the feudal lord (photo: D. Krizmanić).

novija, jednostavno, profilirana vrata polukružnoga okvira (XIX. st.?) ulazi se u odlično sačuvani, renesansni svodeni hodnik, popločen masivnim pločama i opremljen uklesanim odvodnim kanalima. Unutarnja, polukružna renesansna vrata sjeverozapadne kule, izvedena od kraćih segmenata vertikalnih greda, presječenih karakterističnim, horizontalno položenim vežnjacima, vodila su u također svodeno bočno prizemlje, koje je vjerojatno bilo namijenjeno boravku straže. U jugoistočnom uglu hodnika, pokraj strmoga stubišta koje vodi prema unutarnjem dvorištu, nalaze se niska pravokutna vratašca, uokvirena masivnim, pravokutno uobličanim gredama, za koje tradicija hoće da se tu nalazio "pržun".¹⁰ Stubište vodi u dvorište nad cisternom. U donjem dijelu sastoji se od jednostavnih, neprofiliranih pragova a u gornjem stubu imaju barokno, profilirano čelo. Po otucanju žbuke, vjerojatno će se ukazati još pokoji izvorni, fortifikacijski otvor, poput onih dokumentiranih kod Valvasora, barem na nekad izbočenom dijelu zapadnoga lica nekadašnje prohodne kule, jer ono nije pretrpjelo većih otvaranja novijih prozora. Također će se ukazati i izvorni, dobro uslojeni, gotičko-renesansni kvadri zida, koji se i danas naziru pod žbukom.

Iz hodnika, na istom se hodnom nivou ulazi u dvorište, smješteno između vanjskog zida kaštela, prizemlja palasa i kasnogotičkoga podstoja utočišne kule. Podstoj dobrim dijelom svoje početne visine obrubljuje živu stijenu nad kojom se izdiže kula. I ovo je dvorište oplo-

čeno pločama, nešto manjim i drugačije orijentiranim, od onih u branjenom hodniku ulazne kule. Važan element dvorišta je preostatak vanjskoga, sjevernoga zida kaštela s obodnom šetnicom. Nad njom je, popunjavanjem zubaca kruništa, u vrijeme baroka nadgrađen zid, radi izvedbe krovišta i formiranja stambenoga prostora. Na toj je nadgradnji izveden prozorski otvor s konzolama i vijencem, identičan onima na prije opisanoj, prohodnoj kuli. Pod žbukom, negdje u visini podanka ovoga otvora, možemo očekivati i nalaz zazidanoga zupčastoga kruništa iznad šetnice, koje je vidljivo kod Valvasora. Dvorištu tlocrtno pripadaju ostaci premoštenja između palasa i utočišne kule. S istoka ga obrubljuje vanjski obrambeni zid, u novom vijeku ojačavan skarpom. Između palasa i donjona ranije se vjerojatno komuniciralo drvenim pokretnim mostićem ili nekom sličnom konstrukcijom čiji se upornjaci raspoznaju na okvirima portala donjona i ispod njih. Naknadno je međuprostor između njihovih istočnih lica zidova spojio novi obrambeni zid sa šetnicom i puškarnicama u dva reda, kakve su kod Valvasora dokumentirane na vanjskom obrambenom prstenu. Komunikaciju preko pokretnoga mosta, u XVII. ili XVIII. stoljeću, zamijenilo je premoštenje, koje je počivalo na drvenom gređu i daskama, u punoj širini lica utočišne kule. Gređe se oslanjalo na zide palasa i utočišne kule, za treći upornjak, iskorišten je pripadajući dio vanjskih zidina koji ih je povezivao, uz proboj novoga pro-

¹⁰ Zatvor za neposlušne kmetove važan je element ovakvoga dvorca. Imao ga je čak i Novi Lupoglav, projektiran i izveden u sasvim različitom, manirističkom i baroknom duhu druge četvrtine XVII. stoljeća. Usp. Bradanović, 2006, 189.



Sl. 5: Kruna cisterne i pročelje kuhinje u dvorištu utvrđene plemićke rezidencije (foto: D. Krizmanić).
Fig. 5: The cap of the cistern and the kitchen façade in the yard of the fortified residence of the feudal lord (photo: D. Krizmanić).

zorskoga otvora i fino žbukanje unutarnjega lica, dok je četvrti zid počivao na luku, tom prilikom sazidanom između ugla utočišne kule i palasa. Zid je opremljen istovjetnim prozorskim otvorom. Dodatnim probijanjem ziđa palasa ova je prolazna prostorija dobila još jedan ulaz. Sačuvan je i otisak njezinoga jednostrešnoga krovništa kao i konzola koja je nosila krovnu gredu. Na opisanom vanjskom istočnom zidu koji spaja kulu s palasom, kao zanimljivost treba spomenuti sekundarno ugrađen grb Kršanskih (konkavna forma upućuje na XV. ili XVI. stoljeće) koji je snalažljivom intervencijom u žbuci, pretvoren u grb obitelji de Fin, tj. strijela je pretvorena u sidro.

Glavno dvorište s cisternom vjerojatno je imalo raniju fazu, koja je neposrednije korespondirala s nivoom ulaznoga hodnika i prizemlja kaštela. Postojeća cisterna umetnuta je u XVII. stoljeću, o čemu svjedoči forma otučenoga štita, sačuvanoga u donjem dijelu njezinoga kruništa. Na štitu se sada razaznaje samo dio datacije. Danas su još jedva vidljive jedinica i odmah iza nje šestica a Fučić je čitavu dataciju pročitao kao 1666 (Fučić, 1953, 91).

Iz klasicističke su faze prve polovine XIX. stoljeća, opločenje i novo krunište cisterne, koje je nasadeno na ranije poligonalno grlo. Novo krunište također ima sačuvanu dataciju (G. Z. F.F. 1834). Na vijencu nove krune pliće su uklesani inicijali G. S. što se, kao i glavni natpis, možda odnosi na Giuseppea Sussanija, jednoga

od vlasnika kaštela.¹¹ Iz toga je vremena klasicističkih adaptacija i portal koji vodi u renesansno presvođeno prizemlje palasa (u odnosu na dvorište s cisternom), s natpisom G. Z. 1834, te zajedničko vanjsko stubište palasa i stambenoga prostora prohodne kule, zatim kuhinja s velikim ložištem u dvorištu i uspostava novoga, reprezentativnoga ulaza sa prilaznim stubištem iz pravca crkve. U vrijeme izvedbe ovoga, zapadnoga ulaza u kaštel, vjerojatno je porušen jugozapadni istak, moguća kula, koji nam je dokumentirao katastar iz 1821. godine a u ruševnom se stanju raspoznaje i kod Valvasora (AST, 1; Valvasor, 1689, XI, 301, list 107).

Velika kuhinja nastala je većim adaptacijama, pregradnjama i rušenjima u XIX. stoljeću. Kao okvir njezinoga ulaza iz pravca dvorišta s cisternom, iskorišten je jedan kasnogotički portal, koji se prvotno vjerojatno nalazio negdje u reprezentativnom dijelu feudalčeve rezidencije. Portal je pravokutno profiliran, ukrašen vješto izvedenim štapnim profilom i otklesanim grbom. Na južnom zidu kuhinje sačuvano je veliko ložište a s vanjske strane toga tanjega i nepravilnije građenoga ziđa i jedna zazidana puškarnica baroknoga postanka, nalik onima na lomljencem zidanom istaku istočnoga zida kaštela. Na Valvasorovom prikazu Kršana u ovom se području naziru ruševni ostaci jugozapadne kule kaštela (Valvasor, 1689, XI, 301, list 107).

U donje dvije, presvođene etaže, palas je zidan u tipičnim prijelaznim, kasnogotičko-renesansnim oblici-

11 Sussanija (Suzanića) kao ugarskoga državljanina i nasljednika kaštela spominje C. De Franceschi. Usp. De Franceschi, 1964, 285.

ma, o čemu nam svjedoči gradbeni opus od dobro uslojenih klesanaca. Ovdje nailazimo na još razvijeniji koncept uzdužnih, paralelno položenih, svodjenih prostorija, kakav je sačuvan i na nekadašnjoj jugozapadnoj kuli sa prostorijom za stražu i hodnikom glavnoga ulaza u grad. Bačvasti svodovi sa susvodnicama zidani su od pločastoga lomljenca uz obilno korištenje žbuke a oslojneni su na zide građeno velikim klesancima. Opus može upućivati na faznost gradnje ali jednostavno i na različite tehnike zidanja ziđa i svodovlja. Takav opus ziđa mjestimično, vrlo fragmentirano kontinuirano i u radikalno pregrađenim i vrlo ruševnim, višim dijelovima palasa. Na sljedećem katu, iznad podrumskih i prizemnih (u odnosu na glavno dvorište s cisternom) prostorija, također postoji jedna svodena prostorija a nalazi se u sjeveroistočnom krilu palasa, orijentiranom prema donjonu. Na sjevernom pročelju palasa, sačuvan je iz-



Sl. 6: Gotička strelica grba Kršanskih pretvorena je u sidro grba obitelji De Fin (foto: D. Krizmanić).

Fig. 6: The gothic arrow of the coat-of-arms of the Kršan noblemen is transformed to the anchor in the coat-of-arms of the De Fin family (photo: D. Krizmanić).

vorni, polukružno profilirani ulaz u zapadni podrumski prostor i do njega jedan naknadno izvedeni portal pravokutnoga oblika, nadvratnika ukrašenoga visokorenesansnim profiliranim vijencem. U visini kata, tj. prizemlja koje korespondira sa glavnim dvorištem, sačuvani su karakteristični, mali, kasnogotički, sada dijelom zazidani, pravokutni i lučno zaključeni otvori, konstruirani od masivnih, fino obrađenih blokova, bez profilacija koje bi se reljefno isticale na zidnoj površini. U gornjim se zonama nalaze naknadni prozorski otvori iz razdoblja visoke renesanse, baroka i XIX. stoljeća. Oni dijelom probijaju izvorni slog klesanaca a dijelom predstavljaju sastavni dio nadogradnje. Kod Valvasora je sjeverno pročelje palasa prikazano prekriveno jednostrešnim krovijem, dakle u obliku karakterističnom za ovaj tip zdanja u kontinentalnoj kasnoj gotici i renesansi. Zanimljiv je na ovome prikazu kasnorenesansni otvor s vijencem, centriran na zabatnom pročelju palasa (Valvasor, 1689, XI, 301, list 107). Danas ondje nedostaju kamene grede okvira, no sačuvan je njegov zazidani obris. Raspoznatljivo je proširenje zone ispune u zidu, koju je nekad zauzimao prozorski vijenac. Vijenac je čak i sačuvan, ali sekundarno postavljen na naknadno probijeni, bočni prozorski otvor palasa.

Gornji dijelovi nadograđene, istočne fasade palasa, perforirani su uglavnom novim, velikim, prozorskim otvorima XIX. a dijelom i početka XX. stoljeća (uži otvori bez kamenih okvira). U ovom je dijelu vanjsko zide palasa, susjednog donjona i opisanog međuzida, naknadno ojačano skošenjem, radi zaštite od topovske vatre. Dijelom je ono zidano od sekundarno upotrebljenih klesanaca od kakvih je građena jugoistočna kula, vjerojatno materijalom njezinih nekadašnjih viših katova, ili onim naknadno porušene jugozapadne kule. Negdje u razdoblju baroka, na istočnom je zidu prigrađen uski rizalit s latrinom. Zidan je lomljencem i prekriven jednostrešnim krovijem s pokrovom od škriple. Na njegovom uskom, južnom zidu raspoznajemo se zazidani otvori u formi uspravnoga pravokutnika, vrlo uskoga proreza i rustično obrađenih kamenih okvira. Oni se mogu pripisati najkasnijem, baroknom razdoblju ojačanja i popravaka kršanskih fortifikacija. Kako je građa dobrog dijela istočnog ziđa palasa još skrivena žbukom, nije potpuno jasan prijelaz iz gotičko-renesansnog sloga donjih zona ziđa u naknadne faze, koje su nadograđivane i nad stražarskim ophodom.

Zapadni zid nadogradnje palasa, zidan daleko nekvalitetnijim opusom od donjih zona ima niz velikih prozorskih otvora XIX. stoljeća. Ondje je sekundarno ugrađen jedan zoomorfni maskeron koji je izvorno imao funkciju vodorige.¹² Od južne nadogradnje palasa,

12 Teško je ulaziti u komparativnu analizu ove shematski izvedene i relativno rustične skulpture, no za razliku od erodiranih i nedostupnih vodoriga donjona ovdje je još sačuvan klesarev rukopis. Obrada groteskno prikazane njuške poput načina izvedbe nosa i svrdlom izvedenih perforacija zjenica očiju, ponajviše podsjeća na niz figuralnih konzola župne crkve u Oprtluju. Usp. Ivančević, 1963, 19–44; Bradanović, 1999, 85–92.



Sl. 7: Gotička vodoroga sekundarno uzidana u zapadno pročelje palasa (foto: B. Milković).

Fig. 7: The gothic groove in its secondary position in the western façade of the palace (photo: B. Milković).

preostali su ostaci u ruševnom stanju, jer je u elevaciji unutrašnjost palasa spajana s jugoistočnom kulom. Ondje je u supstrukcijama sačuvan kvalitetno, velikim klesancima zidan zid primarne faze palasa.

Jugoistočna je kula najprije u razdoblju kasnoga baroka a zatim i u posljednjoj fazi nadogradnje kaštela u XIX. stoljeću, bila inkorporirana u palas, pa se prije sanacijskoga zahvata (koji bi ujedno trebao biti konzervatorsko-istraživački), teško razaznaju njezini primarni oblici, osobito dijelovi prizemlja i suodnos s izvornim zidom palasa (između njih se prostirao hodnik čiji se svod nedavno urušio). Čini se da je u ruševnom stanju prvenstveno zbog velikih perforacija koje je pretrpjela izvedbom prozorskih otvora u XIX. stoljeću. Kod Valvasora se ova kula djelićem nazire u drugom planu a prikazana je u imponantnoj visini, no već u ruševnom stanju. Mjestimično otpala žbuka u donjim zonama vanjskog zida kule otkriva nam vrlo kvalitetni, uslojeni gradbeni slog ali i karakteristične, zazidane otvore za vatreno oružje u formi položenoga pravokutnika. Dio primarnih struktura poveznice palasa sa jugoistočnom kulom urušio se 2002. godine. Zanimljiv je jedan naknadno probijeni otvor kojim je ovaj prostor, očito u fazi kada je već izgubio obrambenu funkciju, komunicirao s dvorištem kaštela. Luk otvora nastao je adaptacijom segmenata jednoga vrlo kvalitetno klesanoga ranorenesansnog prozora u koji je, očito u vrijeme sekundarnog ugrađivanja, ubačen zaglavni kamen s datacijom u 1776. godinu (foto-dokumentacija Konzervatorskog od-

jela u Rijeci).¹³ Barokni je ključni kamen u međuvremenu nestao.

Kako je to čest slučaj, na utvrđenom su dvorcu zbog kvalitete zidanja relativno najbolje sačuvane najstarije građevne strukture. Glavna, utočišna kula, ili *donjon*, primarno je imala dvojnu funkciju najisturenije kule nad pristupnim putem (prije fortificiranja podgrađa) i posljednje obrane u slučaju osvajanja drugih dijelova kaštela. Smještena je na način romanike, temeljena na nepristupačnoj hridi koja je nadvisivala pristupni put. Ipak, već i njezine izvorne strukture, ukazuju na prijelazno, romaničko-gotičko oblikovanje. Temeljna su oblička usamljenog *donjona* romanička. Kula je zidana kvadrima dobro klesanim i na unutarnjem licu zida. Na prijelazu iz baznoga dijela, zid se sužava u elevaciji. Položaj visoko smještenih, polukružno zaključenih, ulaznih vrata, kojima se prvotno vjerojatno moglo prići tek drvenim stubištem a kasnije mostom a zatim i natkrivenim hodnikom iz palasa, također je dio romaničke tradicije, kao i male strijelnice u formi uspravljenog pravokutnika te izvorno, zupčasto krunište. Mogući raniji slojevi kriju se u arheološkom sloju supstrukcija a treba primijetiti i izostanak tragova svodenja prizemlja *donjona*, mada bi se ondje u romaničkoj inačici trebao nalaziti križni svod. Stilski gotička, ojačanja temelja i baze kule, dobrim se dijelom protežu ispod nivoa podnice, obuhvaćajući lice živca. Na zidu kule zasad se uočavaju tri faze strijelnih otvora. Ponajprije pravokutne strijelnice, tj. uski vertikalni prorezi u građi zida, zatim

¹³ Geografski najbliži pandan kvaliteti ovoga renesansnoga luka, s precizno klesanim ovulima i astragalima nalazimo na prozorima drugoga kata palače Salomon u Gračišću koja, kao da je iz Poreča prenesena u unutrašnjost Istre, što je, na svoj način, zapazio još Budinich pišući o "kući venecijanskog karaktera u grofovskoj zemlji". Usp. Budinich, 1984, 76.



Sl. 8: Sekundarno iskorišteni dijelovi renesansne monofore sa zaglavnim kamenom iz 1776. godine, koji datira jednu od adaptacija utvrđene plemićke rezidencije (fototeka Konzervatorskoga odjela u Rijeci).

Fig. 8: Parts of a renaissance monopore with a wedge-stone from the year 1776, used in a secondary position, are usefull for detemrining the time of one of the adaptations of the fortified residence of the feudal lord (photo archives of the Conservation Department of Rijeka).

horizontalno položeni otvori za vatreno oružje, sada zazidani opekam i na koncu puškarnice specifičnoga kruškolikoga oblika otvora, kruga koji se prema vrhu sužava u prorez, isklesanoga u monolitnoj ploči. Na zidu uokolo vrata *donjona* raspoznaju se preostaci utora drvene konstrukcije pokretnoga mostića kojim je, nakon izgradnje palasa, bio s njime spojen. Vodorige u gornjem dijelu ziđa kule imaju uobičajene zoomorfne oblike a logično ih je povezati s fazom stilski kasnogotičke adaptacije.¹⁴ Najzanimljivija je tadašnja izvedba križno-rebrastoga svoda i završne kamene platforme koju nosi, dovoljno čvrste da podnese veći teret vatrene oružja. U unutrašnjosti se iščitavaju: za fortifikacijsko graditeljstvo raskošni kasnogotički, križno-rebrasti svod, otisci međukatnih konstrukcija i nosači stubišta, kojim se dopiralo do maloga pravokutnoga prolaza pod svodom, koji je vodio na vrh kule. Svod snažnih, plastično istaknutih, peterostranih rebara, zaključen je atipičnim ključnim kamenom u formi rozete, u čijem se središtu nalazi još jedan manji cvijet uokviren velikim listovima.¹⁵ Jedno je od rebara u podnožju smrskano, što prijeti padom čitavoga svoda. Izvana su, usprkos suprotnim tvrdnjama starijih autora, vidljivi i izvorni zupci kruništa, reškama odijeljeni od kasnogotičkih ispuna.¹⁶ S unutarnje se strane kruništa, bolje nego izvana, raspoznaje adaptacija, kojom su izvorni zupci bili zatvoreni, umetanjem uobičajenih, kruškolikih puškarnica u zidanim nišama.

ŽUPNA CRKVA SV. ANTUNA

Župna crkva ima dvije lađe a zaključena je visokim pravokutnim svetištem. Ovaj relativno rijedak oblik rezultat je radikalne barokizacije XVIII. stoljeća, kada je prvotnoj, srednjovjekovnoj, kasnoromaničkoj ili vjerojatnije gotičkoj jednobrodnoj crkvi, pridodan još jedan brod. Prema V. Markoviću to se moglo dogoditi 1740. godine, jer je ta godina uklesana na stupovima pjevališta.¹⁷ Prema istom autoru, kršanska župna crkva nadovezuje se na slična rješenja (Belgrad u Vinodolu, Lovran) nastala prema uzoru na dvobrodnost trsatske franjevačke crkve (Marković, 2004, 18–19).¹⁸ Uz današnji sjeverni a nekoć jedini brod, već je u XVII. stoljeću prigradna i danas postojeća pobočna kapela. Datirana

14 Najbližu paralelu nalazimo u dvorištu Pazinskog kaštela. Kod Valvasora su precizno prikazani detalji *donjona* poput rigalica i karakterističnih kruškolikih puškarnica. Valvasor, 1689, XI, 301, list 107.

15 Iako nema dovoljno argumenata za pouzdaniju atribuciju zapaža se da su kruti rez reljefa i atipična reinterpetacija motiva, dosta nalik načinu lokalnih kasnogotičkih klesarskih radionica, koje su u prvim desetljećima XVI. stoljeća djelovale na području sjevera Istre. Osobito raznolikim, neobičnim rozetama i zdepastim akantovim listovima kapitela župne crkve u Oprtliju.

16 Ranije je istraživače zbunjivao idealizirani crtež koji je krajem XIX. stoljeća izradio G. De Franceschi, pa bi lakonski zaključili da se oni nisu sačuvali, jer ilustrator u ovom segmentu nije prikazao postojeće stanje zazidanih zubaca, nego zamišljeni izgled prethodne faze, koju je dobro uočio. Usp. De Franceschi, 1936, popratna ilustracija G. de Franceschija. Reproducirana je i u: De Franceschi, 1964, 281.

17 Dakle to bi ujedno moglo biti i vrijeme rušenja pripadajućeg dijela vanjskih zidina. Zahvat se mogao odvijati u duljem vremenskom razdoblju, jer je glavni oltar, logična kruna takvoga posla, datiran u 1795. godinu a ograda uokolo crkve u 1796. godinu.

18 Tome se može pribrojiti i dvobrodnost župne crkve staroga Hreljina u Vinodolu, kao i male mjesne inačice, grobljanske crkve sv. Nikole u Velom Brgudu pod Učkom.

je natpisom u 1676. godinu.¹⁹ Valvasor nam je dokumentirao ovu fazu jednobrodne crkve, kraće za prostor sadašnjega prezbiterija, s kapelom pridodanom uz sjeverni perimetralni zid. Na sjevernom su zidu danas vidljiva dva jača glatko i ravno ožbukana istaka prekrivena kanalicama. Ispod nove obrade, vjerojatno se kriju gotički kontrafori. Ovdje treba spomenuti da je, prema tradiciji, po ukidanju pavlinskoga reda koncem XVIII. stoljeća, par oltara koji se nalazi u novoj, južnoj lađi prenesen iz pavlinske crkve na Čepičkom jezeru (Fučić, 1953, 93). Tradiciju preseljenja inventara pavlinske crkve možda potvrđuju drvozrebarene skulpture svetaca glavnoga oltara kršanske crkve, na kojima se raspoznaje karakteristična manira pavlinske drvorezbarske radionice P. Riedla. Na zaravni ispred crkve (katastarska čestica (k. č.) 362 k. o. Kršan) nekoć se prostiralo groblje. Podno crkve uzdiže se zvonik, koji je u još uvijek prisutnoj baroknoj tradiciji podignut 1803. godine.

ZIDINE PODGRAĐA

Gotovo je u cijelosti očuvan obrambeni prsten uokolo kršanskoga podgrađa. Tlorisno se on prostire u formi višekutnika, na način kako su se u regiji podizale renesansne zidine, što je osobito bilo poticano rastućom turskom prijetnjom. Urušio se sjeverozapadni ugao zidina a u stanju su ruševnosti i manji dijelovi sjevernoga pravca pružanja. Zidine su većim dijelom ožbukane, no koliko se nazire u zoni uokolo ulaza u obzidano podgrađe, podignute su relativno dobro obrađenim i uslojenim kvadrima, koji ponajviše ukazuju na njihov ne tako kasni postanak. Sama je tehnika zidanja toga dijela zidina kršanskoga podgrađa usporediva s ročkim i dijelovima kastavskih zidina. Ipak treba naglasiti da kvaliteta zidanja nije usporediva s onom na kulama kršanske utvrđene plemićke rezidencije. Kršanski obrambeni prsten nije raščlanjen kulama, mada su zidine u Valvasorovo vrijeme bile nešto izdignute na ključnim pozicijama, pokraj ulaza, na sjeveroistočnom a možda i na danas urušenom sjeverozapadnom uglu. Na istočnoj su strani zidine rastvorene velikim, polukružno oblikovanim, kolnim portalom iz početka XIX. stoljeća, nastalim na mjestu ranijega pravokutnoga ulaza, vjerojatno oblikovanoga u građi ziđa, kako nam je to dokumentirano kod Valvasora. Na zaglavnom kamenu lučnoga portala uklesana je 1803. godina. Pored portala odlično je sačuvana i jedna puškarnica, te dijelovi unutarnjega stražarskoga ophoda. Inače, vanjske su zidine izvorno imale veći broj takvih pravokutnih puškarnica, mjestimično čak nanizanih u dva reda, što je također dokumentirano kod Valvasora. Danas su one zazidane i inkorporirane u začelja obodnih kuća a najbolje su ta dva

reda pravokutnih puškarnica još vidljiva na uskom dijelu istočnih vanjskih zidina, koje su spojile *donjon* s palašom. U njihovom je slučaju teško oslanjati se na komparativnu analizu. Na vrlo slične puškarnice, sudeći prema uzidanim grbovima podestata, nastale negdje polovicom XVI. stoljeća, nailazimo u obližnjem mletačkom Plominu, ali i na zidinama Novoga Lupoglava, iz razdoblja druge četvrtine XVII. stoljeća. Slične su pravokutne strijelnice, uz one izrazito renesansne, kruškolike, mjestimično sačuvane i na južnom pravcu kastavskih zidina, sada inkorporiranih u zide kuća XIX. stoljeća.

OPIS PODGRAĐA

Župni stan (k. č. 347), oveća je katnica trostrešnoga krovništva prekrivena kanalicom, smještena na jugozapadnom rubu kršanskoga podgrađa. Na njemu danas prevladavaju rekonstrukcijske faze XIX. i XX. stoljeća. Unu-



Sl. 9: Nadgrobna ploča Ivana Kršanskoga iz 1415. godine u crkvi sv. Jakova (foto: K. Lazarić).

Fig. 9: The tomb plate of John of Kršan from the year 1415 in the church of St. James (photo: K. Lazarić).

19 Donosi ga Fučić (1953, 93): PIA OPE COMMUNITATIS/SUFFRAGIO ECCLESIA RUM/AC INDUSTRIA AD MODUM/REV(EREN) DI THOMAE LAZARICH/PAROCHI OPUS HOC ERECTUM EST ANNO SALUS 1676.

tar njegove okućnice nalazi se cisterna s krunom barokne forme, dokumentirana na prvom katastru uz manju zgradu na k. č. 346. Zapadni zid kuće, dobrim dijelom visine vjerojatno predstavlja dio zidina podgrađa. U nastavku župnog ureda pruža se niža katnica dvostrešnoga krovišta (k. č. 347/2). Okviri prozorskih otvora od štokanoga kamena novijega su postanka (XIX. stoljeće), dok lučni otvor prizemlja svjedoči o renesansnom porijeklu ove zgrade. Začelje kuće u stvari je obrambeni zid podgrađa. Možda je riječ o zgradi koja je kod Valvasora prikazana kao usamljena jednostrešna prigradnja uz jugozapadne zidine. Iduća je u nizu kuća prigradenih uz zapadne gradske zidine, katnica na k. č. 348. Ima dvostrešni krov prekriven kanalicom s drvenim potkrovnim vijencem. Pri adaptaciji u XX. stoljeću (negdje između dva svjetska rata) zazidavani su stari otvori glavnog pročelja (XVII. st.) a otvarani novi, s rasteretnim lukovima od opeke. Na zapadnom zidu, ostatku gradskih zidina, sačuvana je puškarnica a na pročelju uho. Na k. č. 349, 350 i 351 također se nižu tri kuće, koje kao začelje koriste zidine podgrađa. Dijelom su ruševine bez krova a u dijelu je sačuvan dvostrešni krov prekriven kanalicom. Ističu se detaljima prijelazne kasnogotičko-renesansne arhitektonske plastike poput izvornog, renesansnog, lučnog otvora prizemlja, sada skrivenog iza drvene stolarije i prozorskoga otvora s klupčicom skošenoga podnožja. U sjeverozapadnom uglu zidina (danas k. č. 352/1) nalaze se preostaci kuće porušene do nivoa partera. U zarušenom nasipu vjerojatno je sačuvan značajan dio nekadašnjega prizemlja i zidina.

Nakon urušenoga dijela, slijede dobro očuvane zidne sjevernoga pravca pružanja, uz koje su prizidane kuće na k. č. 353/1 i 353/2 te 354. Potonja s kućnim brojem 22 ima kameno vanjsko stubište "na voltu", s masivnim poklopnicama parapeta. Riječ je o dobro očuvanim katnicama dvostrešnoga krovišta prekrivenoga kanalicom. Oblikovane su u baroknoj tradiciji, koliko je njihova tradicijska oblička uopće moguće opisivati stilskim kategorijama. Od specifičnosti valja im istaknuti profilirane kamene konzole potkrovnoga vijenca.

Sjeveroistočni se krak nastavlja do gradskih vrata. Na zapadu započinje s ožbukanom katnicom na k. č. 355. Kuća je možda starijega postanka, no danas su na glavnom pročelju vidljivi isključivo novi, kameni okviri fasadnih otvora (XIX. stoljeće). Na začelju ove kuće izvrsno su sačuvane gradske zidine. Slijedi ruševna kuća na k. č. 356. Na njezinom je začelju sačuvan jedan, sada zazidani, stariji prozorski otvor i puškarnica. Na k. č. 357 nalazi se ožbukana dvokatnica krovišta prekrivenog kanalicom. Ima konkavni, žbukani potkrovni vijenac i druge detalje oblikovanja XIX. stoljeća. U donjem dijelu začelja dobro je, usprkos recentnih betonskih prigradnji, sačuvan ostatak prvotnoga obrambenoga prstena. Na isti je način izvedena kuća na k. č. 358/1 (glatka žbuka, visoki prozorski otvori okvira od štokanoga kamena, veliko vanjsko stubište). Na začelju ove kuće nedavno je

probijen zid i izveden aneks sa sanitarnim čvorom, koji je praktično jedina veća prigradnja uz vanjski prsten zidina. Katnica s vanjskim stubištem na k. č. 358/2 u začelju ima sačuvanu puškarnicu.

Posljednja se u sjeveroistočnom nizu nalazi nedavno sanirana loža ili kašća, prizemnoga dijela pročelja raščlanjenoga trima robusnim renesansnim lukovima, središnjim ulazom i parom širih pobočnih otvora. Katni dio pročelja raščlanjen je parom pravokutnih prozorskih otvora a po sredini ga kruni dimnjak ložišta, smještenoga na katu. Južni, bočni pogled, raščlanjen je jednim lukom prizemlja, koji se nadovezuje na raščlambu pročelja i katnim pravokutno oblikovanim ulazom, do kojega vodi novo vanjsko stubište. Sudeći prema dokumentiranim preostacima, prvotno je stubište bilo vrlo usko i izvedeno od grublje klesanih pragova. Loža je izvrsno položena pokraj gradskih vrata, pročelja okrenutoga prema nekadašnjem trgu, bolje rečeno poljani pokraj ulaza u podgrađe. Začelje lože izvorno je u visini kata bilo raščlanjeno parom malenih četvrtastih prozorčića, izvedenih masivnim kamenim gredama. Jedan je u potpunosti sačuvan a drugome se, prije nedavne obnove lože, tek nazirao otisak na ruševnom dijelu ziđa. Osim profilacija otvora, bolje su obrađeni i masivni ugaoni klesanci, dok je preostatak ziđa građen priklesanim lomljenjem, uz obilnije korištenje veziva. To nije slučaj na dobro uslojenom ziđu pročelja, koje predstavlja integralni dio zidina. Kršanska kašća dobro predstavlja narav ovakve, reprezentativnije, no ipak posve pučke gradnje, na području istočne Istre u doba renesanse. Karakteristična je tehnika zidanja neuslojenim lomljenjem, uz dobro klesane ugaone kvadre i okvire fasadnih otvora. Sličnoga je oblikovanja nešto raskošnija boljunska kašća, s prizemnom ložom raščlanjenom robusnim stupovima ali i niz boljunskih kuća čiji su detalji oblikovanja arhitektonske plastike podudarni onima kršanske kašće. Škola na k. č. 369 veća je katnica dobro očuvanoga obodnoga ziđa, bez krovišta i međukatne konstrukcije. Zidana je na prijelazu XIX. u XX. stoljeće, no još uvijek korištenjem tradicionalnih tehnika i materijala.

Naseljena kuća na k. č. 360/1, 2, 3, 4 (Kršan k. br. 19) ima podrum, prizemlje i potkrovlje. Matični dio kuće prekriven je dvostrešnim krovištem s kanalicom a prigradnje jednostrešnim krovištem, također s kanalicom. Kuća ima bogatiju baroknu arhitektonsku plastiku dijela fasadnih otvora a osobito se ističu povijene kamene konzole potkrovnoga vijenca. Na jednostrešnom aneksu sačuvan je zazidani renesansni lučni otvor, što ukazuje na slojevitost gradbenih faza. Na prizemnici bez krova (361/1) uočava se faznost, u rasponu od renesanse do adaptacija u baroku i XIX. stoljeću. Na k. č. 361/2 ožbukana je kuća dvostrešnoga krovišta prekrivenog crijepom. Nema osobitosti. Vidljivi su otvori novijega datuma. Vjerojatno se ovdje radi o adaptaciji ranije stambene građevine u štalu. Opisane kuće tvore niz, položen južno od kuća prigradenih uz sjeverne zidine.



Sl. 10: Kršanska kašća s ložom (foto: K. Lazarić).

Fig. 10: The granary of Kršan with the loggia (photo: K. Lazarić).

Južnije, paralelno s prethodnim nizom, uz južni rub puta koji je od glavnih vrata vodio kroz središte podgrađa prema zapadu, pruža se jedan od najstarijih stambenih nizova podgrađa. Na k. č. 367 nalazi se katnica bez krovišta stambenog ulaza smještenog na zabatnom zidu, orijentiranom direktno prema gradskim vratima. Arhitektonska plastika upućuje na razdoblje baroka, no kako je kuća sastavni dio niza renesansnih karakteristika, vjerojatno su ovdje izvorni otvori bili naknadno zamijenjeni sadašnjima. Na k. č. 366 detalji izvornog renesansnog oblikovanja poput grubo klesanog polukružnog portala sačuvani su na uzdužnom, sjevernom pročelju a naziru se i na idućoj kući u nizu (k. č. 365). Na k. č. 364/4 niz zaključuje ruševna katnica bez osobitosti.

Sjevernije, direktno podno župne crkve i u nastavku zvonika, približno na k. č. 364/1 (katastar ovdje nije precizan) nalazi se omanja prizemnica opremljena s dva otvora štokanih kamenih okvira (kasno XIX. stoljeće). Prema tradiciji služila je kao mesnica i povremeni zatvor za one koji su pretjerali s pićem u doba pučkih zabava. Svakako je podignuta nakon zvonika, koji je iz početka XIX. stoljeća. U poklopnici ogradnog zida tik do mesnice nalazi se fragment predromaničkoga pluteja, ukrašen učvorenim toprutim kružnicama.

Na k. č. 364/2 i 363/2 nalaze se katnice koje su znatnije pregrađene u XIX. stoljeću. Na potonjoj se ističe tradicijsko zidano ognjište kata, koje počiva na konzolama istaknutima na pročelju. Posljednja je u nizu prizemnica s podrumom na k. č. 363/1. Prekrivena je dvostrešnim krovom s kanalicom i ožbukana zaglađenom žbukom. Nosi karakteristike ranog XIX. stoljeća, iako se vjerojatno radi o adaptaciji ranije gradnje. U kući je smješten župski arhiv u kojem je nađen jedan od prijepisa Istarskog razvoda. U čitavom podgrađu vidljiva su područja provedenih nasipavanja, pa se može pretpostaviti da je izvorna situacija, zbog konfiguracije terena, bila izrazitije kaskadna.

PRIJEDLOG KRONOLOGIJE RAZVOJA I USPOREDBE S PRIMJERIMA U OKRUŽJU

Detaljna analiza očuvane graditeljske baštine, uspoređene s raspoloživim grafičkim izvorima, pokazala je niz nepoznatih detalja, koje je s dozom opreza moguće povezati s onim što se o kršanskom kaštelu navodi u historiografiji.²⁰ Ona je bila nužna i zbog žalosnoga sadašnjega stanja kaštela, razornoga procesa otuđenja arhitektonske plastike kojem je izvrnut zadnjih deset-

²⁰ Opsežna De Franceschijeva studija povijesti Pazinske grofovije i njegovi raniji članak o gospodarima Kršana, temeljni su historiografski radovi koje slijede svi kasniji autori. Usp. De Franceschi, 1964; 1936, 214–234. U nas je često korišten neprecizan i ne baš pouzdan povijesni pregled H. Stembergera (1983.). Alisi oslanjajući se na De Franceschija donosi par sažetih natuknica kronologije gradnje (Alisi, 1997, 33). Prvi kraći opis kaštela donosi Fučić (1953, 91). Izgled kaštela donosi i Foscan (1992, 223–228). Vrijedna je nepublicirana urbanistička analiza Nefata, Petronijevića Radolovića i Vareška (1994). A. Mohorovičić ga spominje u svojem pregledu i vrlo sažeto mu opisuje smještaj (1997, 94).

ljeća i stalnog urušavanja njegovih dijelova.²¹ Ovdje je prvenstveno potrebno osvrnuti se na interpretaciju materijalnih ostataka, osobito niz novih nalaza, evidentiranih provedenom konzervatorskom analizom i izradom konzervatorskoga arhitektonskoga snimka (Barada, Bradanović, 2002; Huić, Milković, Purišić, 2004).²² Ranosrednjovjekovna skulptura može značiti postojanje istodobnoga naselja i implicirati postojanje kasnoantičkoga naselja, no ne bi trebalo žuriti s takvim zaključcima, čak da i postoji dokaz o njezinom nalazu unutar zidina kaštela. Uz to, skulptura je uzidana kao poklopnica zida koji nije raniji od XIX. stoljeća. Preseljenja ovakvih artefakata događala su se u XIX. ali i ranijim stoljećima, zbog raznih, sakupljačkih, estetskih ali i simboličkih razloga, te potrebe naglašavanja kontinuiteta kulta. Predromanička pleterna skulptura uzidana je i u parapetu stubišta ostataka pavlinskog samostana sv. Marije na Čepičkom jezeru, dakle na obližnjoj poziciji koja geografskim smještajem pokazuje znatno veći potencijal mogućega kontinuiteta iz kasne antike u rani srednji vijek.²³ Ne samo ova okolnost, već i sam prvi spomen Kršana u drugoj polovici XIII. stoljeća, koji se daleko bolje uklapa u sliku uspona ovoga tipa utvrđenih naselja u razvijenom srednjovjekovlju, zahtijevaju arheološku potvrdu.

Sam glavni donjon kao pretežno rana, još očuvana građevna struktura, relativno je kasnoga postanka, s brojnim detaljima koji stilski već upućuju i na gotičko razdoblje, no općim, prevladavajućim izgledom, zbog kojega ga tipološki možemo definirati kao zdanje podignuto u romaničkoj tradiciji. Ništa na terenu ne ukazuje da je mogao biti podignut prije XIV. stoljeća. Primjerice, u gradnji ne nalazimo izrazito srpastih i manjim odsječcima konstruiranih lukova i sličnih elemenata kojih ima na nekim, u Istri još sačuvanim donjonima. Najbliži uzor mogao mu je biti u znatno sniženom obliku sačuvan, glavni obrambeni toranj Pazinskoga kaštela.²⁴ Ostatak sličnoga tornja nalazimo u Pazu. Toranj takve visine je poput svojih uzora i parnjaka imao izrazito izvidničku funkciju, pa se tako s njega vizualno mogao kontrolirati i Plomin, kao što je i plominski

zvonik imao ne samo sakralnu, već naravno i izvidničku funkciju, pa i konkretnu defenzivnu ulogu u sustavu tamošnjih fortifikacija. Temeljem analogija, logično je pretpostaviti romaničku osnovu, na kojoj su nicali danas očuvani gotičko-renesansni dijelovi kršanske utvrđene feudalne rezidencije, no za njezinu bi potvrdu trebalo izvršiti arheološko istraživanje.²⁵ Već početkom XIV. stoljeća spominje se kapela sv. Ivana Krstitelja, čija ubicacija nije moguća bez arheološkog zahvata (De Franceschi, 1964, 280).

Početkom XV. stoljeća Ivan (a ne Julije) Kršanski vjerojatno podiže crkvu sv. Jakova podno grada. Reljef njegove nadgrobne ploče, smještene na povlaštenom središnjem mjestu u ovoj crkvi, radionički je blizak onima s pročelja Pazinskoga kaštela, tako se pridružujući nizu već spomenutih poveznica Kršana i Pazina. U ovom je razdoblju utvrđena plemićka rezidencija vjerojatno stala poprimiti danas prepoznatljive obrise. U kasnogotičkom razdoblju, XV., ili, uzevši u obzir prilike u širem okruženju i prethodno opisane stilske indicije na koje upućuje arhitektonska plastika, čak i XVI. stoljeću, ova je glavna obrambena kula ojačana križno-rebrastim svodom, nosačem završne platforme.²⁶ Na prožimanje prijelaznih, kasnogotičko-renesansnih oblika upućuju sjeverozapadna i jugoistočna kula, te prizemlje, prvi kat i preostaci drugoga kata palasa, mada opći izgled pretežno upućuje na kasnu gotiku. Osobito su karakteristične izduljena jugoistočna i sjeverozapadna kula, na kojima se još nazire stambena funkcija gornjih katova, mada su upravo ti dijelovi na njima izrazitije preinačeni, na prvoj u XIX. stoljeću a na drugoj u baroku. U razdoblju kasnoga srednjovjekovlja i ranoga novog vijeka, koje se poklapalo s vladavinom gospode Kršanskih, za skromne se prilike ovoga kraja, radilo o raskošnom zdanju. O tome nam svjedoče i sekundarno upotrijebljeni preostaci arhitektonske plastike, poput jednog kasnogotičkog portala ugrađenog u pročelje kuhinje za poslugu iz XIX. stoljeća i luka ranorenesansne monofore uzidanoga u jugoistočnu kulu. Čak i ovi skromni djelci otkrivaju prožimanje različitih kulturnih utjecaja, jer je portal izveden u kontinentalnom duhu a

21 Posljednjih su godina provedeni pripremni zaštitni radovi, čišćenje vegetacije koja je destruirala zide *donjona*, raščišćavanje unutrašnjosti i podizanje zaštitne skele u palasu, no nije uslijedila i konkretizacija sanacijskih zahvata na zidu.

22 U višegodišnjem istraživanju Kršana meni je i drugim konzervatorima pomogao gosp. Klaudio Lazarić, član poglavarstva općine Kršan, na čemu mu se i ovom prilikom srdačno zahvaljujem.

23 U Čepiću je evidentiran i antički nalaz, žrtvenik posvećen Silvanu. Usp. Matijašić, 2005, 2. Uz to, postoji i spomenuta tradicija o preseljenju oltara iz pavlinske crkve, pa je prilikom rušenja redovničke crkve i ovaj fragment, možda nađen u zidu, mogao biti prenesen u Kršan.

24 Sam De Franceschi vjeruje u začetak gradnje kaštela početkom XIV. stoljeća. Kao okvirni grafički prikaz mogu poslužiti shematizirani tlocrti koje donosi De Franceschi te karte, tlocrt i fotografije kod Foscan. Usp. De Franceschi, 1964, 253, 256, 279–280; Foscan, 1992, 208–213.

25 Teritorijalno blizak primjer očuvanosti ranijih struktura predstavlja Kostel ili Pietra Pelosa, smješten između područja Oprtija, Zrenja i Buzeta. Ondje je u sklopu neposrednoga ulaza u kaštel, izvrsno očuvan uski unutarnji propugnaluk u kojem su branitelji kroz mudro postavljene strijelnice lako mogli eliminirati uljeza a s vanjske su strane vidljivi ostaci sustava višestrukih zapora koji su branili ulaz u kaštel a dijelom su se oslanjali i na crkvu sv. Marije Magdalene izvan zidina.

26 Na ovo bi razdoblje mogao upućivati i povijesni podatak o refortifikaciji provedenoj početkom XVI. stoljeća u vrijeme Gaspara Kršanskoga (De Franceschi, 1936, 226–227).



Sl. 11: Kućni niz u podgrađu položen južno od glavnoga puta, kamena klupa okrenuta je prema poljani s unutarnje strane ulaza u podgrađe (foto: M. Barada).

Fig. 11: The row of houses in the lower town is constructed south of the main street, the stone bench is facing the maidan on the inner side of the entrance to the lower town (photo: M. Barada).

ranorenesansna profilacija monofore na način izrazito obilježen mletačkim utjecajem, kako se tada u Istri najčešće klesalo u obalnim gradovima. Sjeverozapadna je kula i u ovoj fazi bila prohodna, pa su u njoj dobro sačuvani svodeni propugnakul, prostorije straže i tamnica. Spomenut je i preostatak moguće velike berteske nad glavnim portalom. Mnogim opisanim elementima poput načina izvedbe svodova i detalja arhitektonske plastike, uzor možemo naći na Pazinskom kaštelu, kao logičnom predlošku i izvoru utjecaja. Karakteristične su za ovo razdoblje intenzivnoga fortificiranja kruškolike puškarnice postavljene u lučno zaključenim nišama za vatreno oružje, kojima su ojačani prsobrani donjona i one u formi položenoga pravokutnika, kasnogotički skošenih bridova. I ove zahvate možemo povezati s vlašću Kršanskih i za njih, osim spomenutoga Pazina, postoji i niz drugih paralela u bližem okružju, započevši od relativno očuvanih ruševnih zidova Paza, pa i minijaturnoga Posrta ili Šabeca pokraj Belaja i nastavivši preko izgleda Kožljaka i Starog Lupoglava-Mahrenfelsa, dokumentiranih kod Valvasora. Kada je riječ o unutarnjoj, utvrđenoj plemićkoj rezidenciji, to su vrlo slične forme visokoga ziđa s berteskama i pravokutnim kulama koje često u gornjim katovima imaju stambene prostorije. Zadržavši srednjovjekovnu zgusnutiju formu, kršansko je unutarnje utvrđenje konceptijski različito od boljunškoga, na kojem je pri naknadnim pregradnjama izrazito prevladao renesansni izgled, dobro nam poznat od Hrastovlja do vinodolskoga Drivenika. Tj. koncept tabora

cilindričnih kula, zidina koje u vještijoj izvedbi imaju skošena podnožja i velikoga dvorišta, koje je imalo zadaću primanja stanovništva iz nebranjenoga podgrađa i okolnih sela. Nalik boljunškome, organiziran je renesansni kaštel s cilindričnim kulama u Šumberu. Zidan je rustičnije, lomljencem, no ovdje ga spominjemo jer je u obliku i položaju strijelnica slijedio primjer kršanskoga kaštela.

Odlično sačuvan vanjski obrambeni zid, kojim je utvrđeno cjelokupno podgrađe Kršana vjerojatno je nastao u XVI. stoljeću. Pruža se u relativno pravocrtnoj formi heksagona, stranica koje se dijelom prilagođavaju konfiguraciji terena. Koliko se danas nazire, građen je dobro uslojenim kvadrima, slabije obrađenim od onih kakvima su zidane kule utvrđene plemićke rezidencije. Na njemu su danas mjestimično vidljive puškarnice izvedene u građi ziđa i u formi uspravljenoga pravokutnika. Cjelovito izveden obrambeni sustav, koji je obuhvaćao crkvu i sve kuće u podgrađu utvrđene plemićke rezidencije, nema sačuvanoga, izrazitijega parnjaka na području Pazinske grofovije. Tako je, izgleda, bilo i u prošlosti, izuzmemo li iz analize više puta spominjani i očiti uzor Pazina. Neka su naselja poput Berma imala slabije zidine uokolo podgrađa a druga poput Gračišća izrazito renesansne zidine s jakim cilindričnim kulama koje su podignuli školovani graditelji. Kršanu obližnji Kožjak također je imao izrazitije renesansno koncipirani sustav vanjskih zidina, branjen cilindričnim kulama. Žminjske su se kuće podno kaštela nizale u obrambeno

koncipiranim nizovima. Dosta je slučajeva poput Paza, gdje su potpuno izostale zidine uokolo podgrađa.

Renesansno oblikovanje ima loža s kašćom, prostoriom na katu u kojoj se čuvala desetina. Prigradna je uz unutrašnje lice zidina, pokraj ulaza u utvrđeno podgrađe. Pročeljem je bila orijentirana prema poljani, glavnom stjecištu, podno ulaza u utvrđenu plemićku rezidenciju. Ona nalikuje boljunskoj loži, koja ima nešto raskošnije pročelje, s arkadama na stupovima, no radi se o tipološki istoj gradnji, raširenoj na području unutarnje Istre, rastvorenoga prizemlja i relativno zatvorenoga kata za čuvanje dobara, tj. neke vrste rustificiranoga fontika, kojem se prilazilo bočnim vanjskim stubištem.²⁷ Lože su zidane na isti način, priklesanim lomljencem (izuzevši začelje kršanske koje predstavlja integralni dio zidina) uz uporabu ugaonih klesanaca i masivne arhitektonske plastike. Vjerojatno su prema uzoru na kršansku ložu nastale nešto kasnije i znatno rustičnije njezine sljedbenice u Šumberu i Kašćerzi. Na dijelu kuća u kršanskom podgrađu, najčešće u razini prizemlja a ponegdje i na katu, još se dobro uočava karakteristična robusna arhitektonska plastika mjesnih klesara iz razdoblja renesanse. Tadašnje prizemnice i pokoja katnica zidane su lomljencem a bolje su im klesani ugaoni blokovi i okviri otvora. Znatno su rustičnije građene od rijetkih preostalih gotičko-renesansnih kuća pazinskoga podgrađa, otprilike jednako poput onih u Boljuni a bolje od onih u Šumberu i Kašćerzi.

Svakako je već u doba renesanse podgrađe bilo urbanistički formirano na specifičan način, u vidu i danas sačuvanih kraćih nizova, pravcem istok-zapad uzdužno položenih uz glavne komunikacije, koje su pratile slojnice terena. Prethodno je kod naselja unutrašnje Istre istaknuta učestalost suprotnih rješenja, s nizovima koji se okomito spuštaju niz padine. Manji je dio kuća kršanskoga podgrađa podizan prislanjanjem uz zidine a taj se proces kasnije intenzivirao. Usporedbe radi, gotovo susjedni i suparnički, mletački Plomin, u istom se razdoblju urbanistički razvijao bitno drugačije. Ondje je još nejas-

no gdje se nalazila prvotna citadela, no vjerojatno je to bila pozicija tik do glavnih gradskih vrata, na mjestu današnje župne crkve Bl. Dj. Marije, gdje se i danas raspoznaju impresivni tragovi snažnih, gotičko-renesansnih fortifikacija. No Plomin je već u razdoblju romanike bio zaštićen prstenom zidina, koje su naslanjajući se na živac pratile slojnice terena, moguće i prsten pretpovijesne gradine. Unutar grada nastajali su kućni nizovi, otprilike orijentirani pravcem jugozapad-sjeveroistok, okomito položeni u odnosu na dulje stranice prstena zidina. Nizovi su se razvijali s tendencijom oblikovanja slijepih androna, te nadalje, u razdoblju baroka, izrazitim zatvaranjem u blokove, čiji su sastavni dio činila minijatura dvorišta, ograđena visokim zidom, što sve ukazuje na bitno različitu kulturu življenja.²⁸ Na plominskim kućama uočavaju se izrazito stilski: romanički, gotički, renesansni i barokni detalji obrade arhitektonske plastike, što u kršanskom pučkom podgrađu nije toliko izraženo i slojevito. Plomin je u XV., XVI. i XVII. stoljeću postupno refortificiran izgradnjom novoga sustava zidina, koji je obuhvatio stare. Nove su zidine ondje podrazumijevale i formiranje složenijih, višestrukih sustava zopora. Baš kao na plominskim kućama i na tamošnjim se zidinama, temeljem izrazito karakterističnih detalja gradnje i ukrašavanja, poput skošenih podnožja i polukružnih vijenaca, vrlo precizno može očitati stilsko razdoblje u kojem su nastajale. Za razliku od prvotnih, uvjetno ih definirajmo romaničkih, nove su se plominske zidine pružale u pravocrtnim potezima.²⁹ Dobro očuvana plominska unutarnja glavna vrata, koja kruni stražarski podest sa prsbranom i strijelnicama, vrlo su bliska načinu konstrukcije zidina vanjskoga obrambenoga prstena kršanskoga kašćela, mada se čini da su zidana nešto slabijom tehnikom.³⁰

Praktično još uvijek pretežno kasnogotičko-renesansna slika Kršana, još nam je u drugoj polovici XVII. stoljeća dokumentirana u glasovitom Valvasorovom djelu.³¹ On nam je tekstom opisao naselje na uzvisini okruženo vinogradima i prstenom zidina, prema njegovom sudu malenim i lošim kućama trgovišta, utvrđenom

27 Zbog poznate lože na prilazu glavnih gradskih vrata, manje je poznato da je sličnu kašću, katnicu u prizemlju raščlanjenu lukovima imao i Kastav. Njezina oblička nalikovala su onima kršanske kašće a iako su tijekom XX. stoljeća radikalno pregrađena i danas se raspoznaju na mjesnoj gostionici u povijesnom središtu naselja, južnom rubu današnjega trga Lokvina a nasuprot pročelja nekadašnjega kašćela. Sličnu je renesansnu ložu na lukovima, koja je prethodila onoj kasnobaroknoj, izvan gradskih zidina, imao i Oportalj a nalazila se unutar zidina, tik pokraj glavnoga ulaza u kaštel. I danas je usprkos kasnijoj nadogradnji dobro uočljiva, za razliku od one bujske, urbanistički položene na isti način a sada zaogrnutu historicističkim plaštem.

28 Težnja za formiranjem unutarnjih dvorišta opće je mjesto u urbanizaciji naselja sjevernog Jadrana, no možda je u Plominu bila diktirana i zaštitom od ovdje poslovično snažnih naleta bure.

29 Raniji sloj zidina koje u luku prate živu stijenu osobito je dobro vidljiv na zapadnom rubu Plomina. Ispred njih je bio podignut novi renesansni fortifikacijski sustav koji je obuhvatio i crkvu sv. Jurja Starog a nad njima se upravo u razdoblju renesanse stao podizati i danas odlično očuvani kućni niz.

30 Tlocrt i nacrt pročelja ovih vrata donosi L. Foscan a grb koji datira njihov dovratnik u polovicu XVI. stoljeća (usp. Radossi, Vorano, 2003, 305; Foscan, 2003, 234–235).

31 Iako nam danas pažnju ponajviše privlače najsačuvaniji primjeri, poput samoga Kršana, čak i letimična usporedba Valvasorovih prikaza sa današnjim prospektima istarskih naselja, koje su njegovi suradnici dokumentirali, dovodi do zaključka da su u gotovo svima njima i danas sačuvani, ne samo ostaci utvrđenih plemićkih rezidencija, zidina i crkava, već i čitave grupacije identično položenih kuća nekadašnjih podgrađa. One barem urbanističkom položenošću, često i supstrukcijama a ponekad i cjelovitim gabaritima (uz izmijenjene otvore) baštine situaciju iz druge polovice XVII. stoljeća.



Sl. 12: Kršan iz zraka (foto: E. Ferjančić).

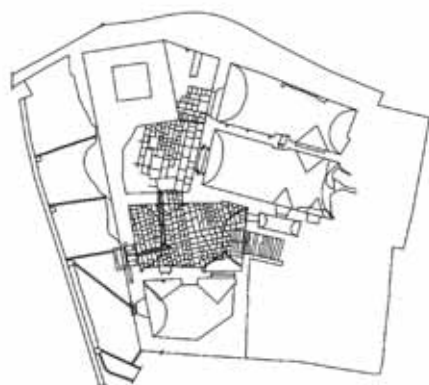
Fig. 12: Kršan from the air (photo: E. Ferjančić).

plemičkom rezidencijom, visokih i masivnih, no zastarjelih zidina, s kapelom koja je bila cilj flagelantskih procesija te malenim i lošim prostorijama. Prema priloženoj ilustraciji, čija je vjernost stvarnoj terenskoj slici višestruko dokazana prethodno provedenom analizom uz isticanje brojnih dokumentiranih i danas sačuvanih detalja, kaštel je i dalje formalno funkcionirao kao utvrđeni dvorac s podgrađem i trgovištem, no ozbiljnije se održavao niski vanjski prsten zidina. Zapuštene su i ruševne bile tri zastarjele visoke kule kaštela, donjon na kojem su dokumentirane čak i zoomorfne vodorige, te one dvije na jugu, dok je prohodnoj kuli bila naglašena stambena funkcija. Ona je, uz izvorne puškarnice, tada pri vrhu imala i niz većih, sudeći prema oblikovanju, renesansnih prozorskih otvora. Palas je bio prekriven jednostrešnim krovom. Na sjevernom pročelju palasa kod Valvasora je prikazan kasnorenesansni prozorski otvor čiji su tragovi i danas ondje vidljivi (Valvasor, 1689, XI, 301, list 107). Po Uskočkim ratovima dolazi do još jednog popravka i ojačavanja kaštela, izvedbom kamenih skošenja pod istočnim zidom, koja su dijelom sadržavala karakteristične klesance neke ranije fortifikacije, možda dijelova jugoistočne kule. U biskupskoj vizitaciji izvršenoj koncem 1658. godine, uz župnu crkvu sv. Antuna smještenu unutar zidina i crkvu sv. Jakova

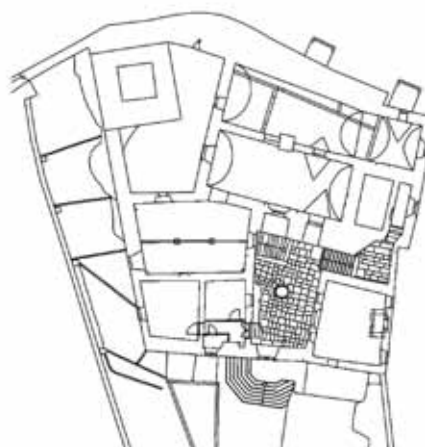
Apostola izvan zidina, spominje se i kapela sv. Ivana Krstitelja, koja se nalazila unutar utvrđene plemićke rezidencije. Vizitatori su primijetili da je kapela bila vlažna na strani uz zidine kaštela, zbog podnice koja je bila niža od zida. Vlasnik kaštela, barun Andrea de Fin vizitatorima je obećao da će je izdignuti, kako bi otklonio ovaj nedostatak. Može se dakle naslutiti da je izvorna dvorska srednjovjekovna kapela, našavši se u supstrukcijama kaštela, bila dokinuta a nova je vjerojatno bila umetnuta u danas ruševne, više dijelove palasa. Prema izjavi župnika Tome Lazarića, znanoga nam i kao utemeljitelja bočne kapele kršanske župne crkve na kojoj je ostavio posvetni natpis, u općini je tada živjelo oko dvije stotine duša (Kudiš-Burić, Labus, 2005, 138–145). Šezdesetih godina XVII. stoljeća izvedena je postojeća cisterna unutar kaštela.³²

Proces adaptacije stambenoga prostora feudalčeve rezidencije, kojim su se postupno negirala njezina fortifikacijska svojstva, nastavljen je u XVIII. stoljeću, pod upravom obitelji Rampel i dell'Argento. U vrijeme potonjih, datacijom na zaglavnom kamenu u 1776. godinu, datiran je zahvat proboja otvora na jugoistočnoj kuli. To je možda i vrijeme još jedne adaptacije i opremanja završnoga, stambenoga kata prohodne kule novim prozorskim otvorima. Tada se odvijalo prethodno

32 Tada je prema de Franceschijevoj genealogiji vlasnik još mogao biti Andrea de Fin a mogao je već nastupiti i Wolfgang Engelbert grof od Auersperga. Logično bi bilo potonje, da je novi vlasnik poduzeo investiciju (De Franceschi, 1936, 232).



KAŠTEL KRŠAN, TLOCRT PODRUMA



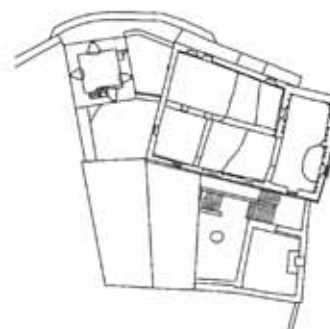
KAŠTEL KRŠAN, TLOCRT PRIZEMLJA



KAŠTEL KRŠAN, TLOCRT 1. KATA



KAŠTEL KRŠAN, TLOCRT 2. KATA



KAŠTEL KRŠAN, TLOCRT 3. KATA



KAŠTEL KRŠAN, PRESJEK 1-1



KAŠTEL KRŠAN, PRESJEK 5-5

Sl. 13: Kaštel Kršan, arhitektonski snimak, izbor nacrtu utvrđene plemićke rezidencije (Huić, Milković, Purišić, 2004).

Fig. 13: The castle of Kršan, architectural photo, a selection of plans for the fortified residence of the feudal lord (Huić, Milković, Purišić, 2004).

opisano proširenje crkve na račun dijela južnih zidina. U doba kasnoga baroka, u duhu između stilskoga i tradicijskoga načina, pregrađen je dio kuća kršanskoga kaštela. Nadograđene su katovima, opremljene novim, većim, finije obrađenim i u odnosu na površinu zida istaknutim, kamenim okvirima fasadnih otvora, vanjskim stubištima i konzolama potkrovnih vijenaca. Sudeći prema novom načinu izvedbe potkrovnih vijenaca na kućama u podgrađu, vjerojatno je tek u to doba, tradicionalni biljni pokrov, logičan u naselju koje je bilo u blizini jezera, ustupio mjesto kanalici.

U prvoj polovici XIX. stoljeća glavno dvorište kaštela dobilo je novo opločenje i vijenac krune cisterne, kuhinju za posluhu, novi ulaz iz dvorišta u prizemlje palasa, te još jedan reprezentativni ulaz s lučnim portalom i pristupnim stubištem iz pravca župne crkve. Prema inicijalima na vijencu krune cisterne i obližnjem nadvratniku, Kršanom je tada već upravljao Giuseppe

Susanni, koji je do posjeda došao nasljedstvom preko majke (De Franceschi, 1964, 285). Kasnije je nastavljeno širenjem i nadogradnjom viših etaža palasa, fenestracijom dotadašnjeg obrambenog zida, izgradnjom nad zidinama, te uključenjem jugoistočne kule u stambeni prostor palasa. Nastavljeno je i s adaptacijama i nadogradnjama kuća u podgrađu koje su dobile i novu žbuku pročelja, no bilo je iznimno malo novogradnji ili radikalnijih pregradnji, koje bi zadirale u davno postavljenu urbanističku osnovu. Za razliku od stoljećima napuštenih i razgrađenih srednjovjekovnih kaštela, poput obližnjega Starog Lupoglava (Mahrenfelsa) u kršanskoj su utvrđenoj plemićkoj rezidenciji, njezini posljednji gospodari, plominski veletrgovci Tonettijevi, živjeli sve do u prvu polovicu XX. stoljeća.³³ Danas je nekadašnja utvrđena plemićka rezidencija napuštena i vrlo ruševna. Ruševan je i dobar dio podgrađa u kojem su stalno nastanjeni župnik i svega nekoliko obitelji.

THE ARCHITECTURAL DEVELOPMENT OF KRŠAN

Marijan BRADANOVIĆ

University of Rijeka, Faculty of Philosophy, Department of Art History, HR-51 000 Rijeka, Trg I. Klobučarića 1
e-mail: mbradanovic@ffri.hr

SUMMARY

By means of detailed field description and comparative analysis of the present situation with archive graphic and written sources the appearance of the Kršan castle is reconstructed, in particular its gothic-through-renaissance phase, when it was spatially developed in an extent, which can be seen preserved today. The first phase of donjon is described, which was erected in the tradition of romanticism and its late-gothic reinforcement, when the jagged parapet was closed and pear-shaped niches for muskets were added and the finishing platform was reinforced with a cross-ribbed vault. Next, the original appearance of the two remaining towers is described as well as the fourth one, the remains of which were destroyed mostly in the beginning of the 19th century, then the palatial building, the lower town and the circular wall in the period of late gothics and renaissance. The good preservation of the lower town is noted. *In the stratigraphically rather simple part of the lower town the preservation of the urban design of the first stone houses, built in the time of renaissance, is remarkable. In parts, over them the remains of the original, architecturally robust plastics can be observed. The façade of the loggia, built over the back walls of the lower town, next to the main entrance, is the most richly articulated. The specific design of the loggia is compared to similar examples in the region, from the nearby Boljun till Kastav and Opatlj. The comparative analysis of the hard-to-reach and poorly visible architectural design of the fortified residence of the feudal lord, remaining in its original place as well as its elements in secondary position, which display the high quality of the late gothic and early renaissance phase of the architectural elements of the residence. The spatial concept and architectural design of the Kršan castle are compared to examples from closer and wider surrounding area in which the settlement existed, in particular in the context of the similarities with the continental model of building and urbanization and differences as well as some similarities in comparison to the neighbouring areas of the Venetian Republic. In this manner the parallels of architecture and urban characteristics of individual parts and chronological strata of Kršan are compared to Pazin, Žminj, Berm, Kožljak, Čepić, Gračšće, Brseč, Kastav, Kašćerga, Šumber, Momljan, Opatlj, Boljun, Svetvinčenat and Plomin. A new cistern was added to the fortified residence of the feudal lord in the mid 17th century. The restoration of the walls followed and, by the end of the next century, the restoration of the south-eastern and north-western*

33 Kao karakterističan primjer defortificiranja i adaptacije kaštela u ladanjski dvorac ovu sam fazu graditeljskog razvoja Kršana ukratko opisao u kontekstu osvrta na tipologiju istarskoga ladanjskoga graditeljstva. Usp. Bradanović, 2006, 183–194.

tower of the castle. At the same time the parish church in the lower town was enlarged and the space for this was made by the tearing down of the circular wall. The last stylistically defined modifications were made in the classicistic period during the first half of the 19th century. After this the process of a certain deortification of the castle took place, with the expansion of the palatial building and perforation of large new openings.

Key words: Istria, Kršan, castle, architecture, urban design

IZVORI I LITERATURA

- AST, 1** – Archivio di Stato di Trieste (AST), Mappedel catasto franceschino, Chersano, a. 1821.
- DAR, 1** – DAR, KZ, "Pianta del Fiume Arsa in Istria con tutte le acque influenti, e la Valle bagnata dannosamente da sudetto Fiume, con aggiunto Progetto delle Miglorazioni convenevoli per conservare la Valle contro le future Inondazioni perniziose. Trieste, il 15. maggio 1771".
- Kršan (1950–1990):** Fotototeka riječkog Konzervatorskog odjela, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Ministarstva kulture RH.
- KZR, 1** – Konzervatorski zavod Rijeka, pismohrana, Pošćić, Perčić, Jenko, Putni izvještaj, 1953.
- Huić, I., Milković, B., Purišić, S. (2004):** Kaštel Kršan, arhitektonski snimak.
- Alisi, A. (1997):** Istria Città minori, Trieste, Italo Svevo.
- Barada, M., Bradanović, M. (2002):** Kršan, detaljna konzervatorska analiza (elaborat). Pula, MKRH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Puli.
- Božičević, S. (2005):** Čepičko polje, Istarska enciklopedija. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 155–156.
- Bradanović, M. (1999):** Sljedbenik Majstora iz Kranja u službi Serenissime. Acta Bullearum I., Povijesno-umjetnički prilozi obilježavanju petstote obljetnice Crkve Majke Milosrđa u Bujama – Zbornik međunarodnog znanstvenog skupa. Buje, Pučko otvoreno učilište, 85–92.
- Bradanović, M. (2006):** Nekoliko primjera ladanja mletačke i austrijske Istre. Kultura ladanja, Zbornik Dana Cvita Fiskovića I. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 183–194.
- Budinich, K. (1984):** Arhitektonske studije, Pula-Rijeka. Pula – Rijeka – Rovinj – Zagreb, Čakavski sabor – Istarska naklada – Otakar Keršovani – Edit – Centro di ricerche storiche – IKRO Mladost.
- De Franceschi, C. (1936):** I primi signori di Chersano. Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria, vol. XLVIII. Pola, 214–234.
- De Franceschi, C. (1964):** Storia documentata della Contea di Pisino. Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria, vol. X, XI, XII n. s. (LXII, LXIII, LXIV della Raccolta). Venezia, Società Istriana di archeologia e storia patria.
- Ekl, V. (1994):** Živa baština. Rijeka, Izdavački centar Rijeka.
- Foscan, L. (1992):** I castelli medioevali dell'Istria. Trieste, Italo Svevo.
- Foscan, L. (2003):** Porte e mura delle città, terre e castella della Carsia e dell'Istria. Rovigno – Trieste, Centro di Ricerche Storiche.
- Fučić, B. (1953):** Izvještaj o putu po Istri 1949 godine (Labinski kotar i Kras). Ljetopis JAZU, knjiga 57. Zagreb, JAZU, 67–140.
- Fučić, B. (1982):** Glagoljski natpisi. Zagreb, JAZU.
- Ivančević, R. (1963):** Župna crkva sv. Jurja u Oprtlu. Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti 4. Zagreb, Filozofski fakultet, 19–44.
- Kudiš-Burić, N., Labus, N., (eds.) (2003):** U kraljevskim stranama i pod sv. Markom, Vizitacije u pulskoj biskupiji na austrijskom i mletačkom području 1658 i 1659. Rijeka, Adamić.
- Marković, V. (2004):** Crkve 17. i 18. stoljeća u Istri – tipologija i stil. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti.
- Matijašić, R. (2005):** The iconography of indigenous cults in northern Istria, Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici. Akti VIII. Međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva. Zagreb, Golden marketing – Tehnička knjiga – Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Arheološki muzej, 1–4.
- Milevoj, M. (1987):** Kartulini z Labinščini. Labin, Labinska komuna.
- Mohorovičić, A. (1997):** Utvrđeni gradovi i kašteli sjevernog Jadrana. Rijeka, Izdavački centar Rijeka.
- Nefat, B., Petronijević, B., Radolović, D., Vareško, V. (1994):** Stari grad u Kršanu Programsko – urbanističko rješenje (elaborat). Pula.
- Perčić, I., Jenko, V., Pošćić, D. (1953):** Izvještaj sa službenog puta u Istru (elaborat).
- Radossi, G., Vorano, T. (2003):** Testimonianze e notizie storico-araldiche di Fianona d'Istria. Atti Centro di ricerche storiche, vol. XXXIII. Trieste – Rovigno, 273–330.
- Stemberger, H. (1983):** Labinska povijesna kronika. Povijesne skice Kožljaka – Čepića – Kršana – Šumbera. Labin, Narodni muzej.
- Sušić, Z. (1970):** Valvasor o Istri. Dometi, 3, 10. Rijeka, 69–87.
- Valvasor, J. W. (1689):** Die Ehre der Herzogthums Crain. Laibach.